

NIJOLĖ SLIŽIENĖ

LIETUVIŲ KALBOS VEIKSMAŽODŽIŲ VALENTINGUMAS IR JO APRAŠYMO PRINCIPAI

1. Įvadinės pastabos

1.1. Veiksmažodis yra veiksmažodinio sakinio centras. Apie jį grupuojasi kiti sakinio žodžiai, vieni arba su savo priklausomais žodžiais, sudarydami įvairias sintaksines struktūras.

Vieni žodžiai prie veiksmažodžio jungiasi gana laisvai, jie sakinyje gali būti arba nebūti ir jų forma bei reikšmė priklauso ne nuo veiksmažodžio reikšmės savybių, o tik nuo minties reiškimo reikmių, t.y. nuo to, ką norima pasakyti, pvz.: *Šioje s a l ē j e j i d a i n u o j a k i e k v i e n a v a k a r a;* *J i d a i n u o j a k i e k v i e n a v a k a r a;* *J i d a i n u o j a p u b l i k a i;* *J i d a i n u o j a s t i p r i u b a l s u;* *J i l a b a i g r a ž i a i d a i n u o j a* ir t.t.

Kitų žodžių jungimasi lemia veiksmažodžio reikšmė. Kiekvienam veiksmažodžiui būdingos tam tikros jungimosi išgalės, kurios realizuojamos sakinyje prisijungiant prie jo atitinkamiems žodžiams bei jų formoms. Pavyzdžiui, veiksmažodis *valgyti* reikalingas dviejų daiktavardžio linksnių – vardininko ir galininko: *V a i k a s v a l g o o b u o l i;* *duoti* reikalauja trijų linksnių – vardininko, galininko ir naudininko: *M o k y t o j a s d a v ė m o k i n i u i k n y g a,* o veiksmažodžiui *miegoti* užtenka vieno vardininko: *T ė v a s m i e g a.* Su šiais žodžiais veiksmažodžiai sudaro veiksmažodinių sakinių branduolį, t.y. tam tikrus sakinių struktūrinius modelius. Šios veiksmažodžių jungimosi išgalės sudaro tai, kas šiuolaikinėje kalbotyroje vadinama veiksmažodžių valentingumu.

Norint sudaryti visais atžvilgiais taisyklingą sakinį, reikia atsižvelgti į tariniu einančio veiksmažodžio valentines savybes, t.y. reikia žinoti, kiek ir kokių žodžių bei jų formų turi su juo eiti, kurios formos sakinyje būtinos, o kurios gali būti praleistos, kokia tų žodžių reikšmė. Kad žmonėms būtų lengviau orientuotis šioje veiksmažodžių vartosenos įvairovėje, rašomi tam tikri veiksmažodžių junglumo žodynai.

1.2. Žodynai, kuriuose nurodomas veiksmažodžių vartojimas su kitais žodžiais, yra gana įvairūs. Vieni jų rodo, su kokiomis žodžių formomis kuris veiksmažodis eina, pavartotas viena ar kita reikšme. Tokie yra kai kurie rusų kalbos žodynai, skirti veiksmažodžių (arba taip pat ir kitų kalbos dalių) junglumui. Pavyzdžiui, žodyne „Учебный словарь сочетаемости слов русского языка“¹ veiksmažodžio *лечь* reikšme „pilti“ junglumas nurodomas šitaip:

¹ Учебный словарь сочетаемости слов русского языка. Под редакцией П. Н. Денисова, В. В. Морковкина. Москва, 1978.

Лить что-л. в о что-л.: воду, молоко, раствор...

Лить что-л. в о что-л.: в таз, в ведро, в бочку, в чайник, в чашку, в стакан, в графин, в колбу... **Лить что-л. на что-л.:** на голову, на руки, на пол, на землю, на траву... **Лить что-л. из чего-л.:** из лейки, из чайника, из графина, из ведра...

Лить как: осторожно, потихоньку, мимо, через край...

Стать, начать, продолжать, велеть кому-л., заставлять кого-л. лить что-л.

Po to pateikiamas vienas kitas iliustracinis sakiny.

Kaip matome, stengiamasi pateikti visas žodžių formas, kurios tik gali eiti su tuo veiksmažodžiu, visai neatsižvelgiant į tai, kas lemia jų sąsają: veiksmažodžio reikšmė, jo valentinės savybės, ar jam, kaip tam tikrai kalbos daliai, būdingas grynai gramatinis pajėgumas prisijungti kitus žodžius bei jų formas.

Žodyne "The Russian Verb"² nurodomos tik veiksmažodžių valdomos ir kai kurios prisišliejusios žodžių formos (linksniai, prielinksninės konstrukcijos, bendratys); jų buvimą sakinyje lemia veiksmažodžių reikšmė, jų valentinės savybės. Pavyzdžiui, to paties veiksmažodžio *лечь* reikšmė "pilti" junglumas nurodomas jau gerokai siauriau:

(1) **перех. что? воду, жидкость; куда? в ведро, в стакан (в+В); на тарелку, на пол (на+В); из чего? из крана, из кружки (из+Р); чем? кружкой, ложкой.**

Sakinių pavyzdžių neduodama.

Kiti žodiniai skirti specialiai veiksmažodžių valentingumui. Toks, pavyzdžiui, yra G. Helbig'o ir W. Schenkelio parengtas vokiečių kalbos veiksmažodžių valentingumo žodynas (Helbig-Schenkel 1975). Jo įvadinėje dalyje gana plačiai išdėstyti veiksmažodžių valentingumo teoriniai pagrindai, o po to pateikta maždaug 500 veiksmažodžių. Jų valentingumas nurodomas trijų pakopų modeliais. Pirmoje pakopoje pažymėtas būtinųjų ir fakultatyviųjų valentinių palydovų skaičius, antroje – jų formos, trečioje nurodoma valentinių palydovų reikšmė ir pateikiama pavyzdžių. Daugiareikšmių veiksmažodžių reikšmės dažniausiai susijusios su skirtingu valentingumu. Štai, pavyzdžiui, kaip šiame žodyne parodytas veiksmažodžio *gehen* "judėti kojomis, eiti" valentingumas (Sn – vardininkas, pS – prielinksninė konstrukcija, I – bendratis; +Anim – gyvas daiktas, Dir – kryptis, Act – veiksmas):

I. $gehen_{1+(1)} = 2$

II $gehen \rightarrow Sn, (pS / I)$

III. $Sn \rightarrow +Anim$ (*der Junge, das Pferd geht in der Stall.*)

$p = in, an...$ (Richtungspräpositionen).

$pS \rightarrow Dir$ (Er geht *in die Stadt.*)

$I \rightarrow Act$ (Er geht *einkaufen.*)

Pirmoje pakopoje pažymėta, kad veiksmažodis turi vieną būtiną ir vieną nebūtiną (fakultatyvų) palydovą, taigi yra divalentis. Antroje pakopoje

² V. Andreyeva-Georg, V. Tolmacheva. The Russian Verb (Prepositional Government). Moscow, 1975.

nurodyta, kad būtinasis palydovas yra daiktavardžio vardininkas, o fakultatyvusis — prielinksninė konstrukcija arba bendratis. Trečioje pakopoje paaiškinama tų formų reikšmė. Daiktavardžio vardininkas žymi gyvą būtybę, o prielinksninė konstrukcija reiškia veiksmo kryptį, nes į jos sudėtį įeina krypties reikšmės prielinksniai. Bendratis — tai veiksmas. Čia pat su kiekvienu palydovu pateikiami sakinių pavyzdžiai.

Kiekvienas žodynas skaitytojams yra naudingas, nors skiriasi pateikiamos informacijos kiekiu ir pobūdžiu. Lingvistikoje pastaruoju metu vis daugėja valentingumo žodynų (ne tik veiksmažodžių, bet ir kitų kalbos dalių, pavyzdžiui, daiktavardžių, būdvardžių).

1.3. Šiuo metu Lietuvių kalbos institute rengiamas "Lietuvių kalbos veiksmažodžių junglumo žodynas" (I t. įteiktas spaudai 1991 m., II t. rašomas). Jame veiksmažodžių junglumas nustatomas remiantis jų valentinėmis savybėmis, taigi iš esmės tai lietuvių kalbos veiksmažodžių valentingumo žodynas. Skirtingai nuo G.Helbigo ir W.Schenkelio žodyno, jame nurodoma ne tik veiksmažodžio valentinių palydovų forma bei reikšmė, bet taip pat ir jų semantinės funkcijos (t.y. veiksmažodžio semantinis valentingumas).

Veiksmažodžių junglumas žodyne aprašomas remiantis tam tikra veiksmažodžių valentingumo samprata, kuri išdėstyta ankstesniuose autorės darbuose (1978; 1980; 1985; 1986; 1989; 1990), taip pat rašomo žodyno įvade. Čia trumpai aptarsime tik pagrindinius dalykus, kad būtų aišku, kaip valentingumas suprantamas rašomame žodyne ir kaip jis siejamas su veiksmažodžių reikšme.

2. Trys valentingumo lygmenys: sintaksinis, semantinis ir leksinis valentingumas

2.1. Veiksmažodžių valentingumu laikoma jų reikšmės lemiama ypatybė atverti tam tikrą skaičių laisvų vietų, kurias sakinyje užima tam tikrės reikšmės bei formos žodžiai (arba jų atitikmenys). Valentingumas susijęs su trimis lygmenimis: abstrakčiu loginės semantikos ir dviem konkrečiais kalbos lygmenimis — sintaksės ir leksinės semantikos. Abstrakčiajame lygmenyje nustatomas veiksmažodžio laisvų vietų skaičius ir galinčių jas užimti žodžių semantinės funkcijos (agento, patiento ir kt.), o konkrečiuose kalbos lygmenyse parenkami žodžiai bei formos, galintys užimti tas vietas ir eiti veiksmažodžio valentiniais palydovais. Sintaksės lygmenyje nustatomas palydovų gramatinė forma ir jų būtinumas arba fakultatyvumas, o leksinės semantikos lygmenyje — jų semantika (t.y. kokių semantinių klasių žodžiai gali būti to veiksmažodžio palydovai). Tuo būdu loginės semantikos lygmenyje nustatomas veiksmažodžio semantinis valentingumas, sintaksės lygmenyje — sintaksinis, o leksinės semantikos lygmenyje — leksinis valentingumas. Tai trys valentingumo aspektai, neatskiriamai susiję tarpusavyje ir priklausomi nuo veiksmažodžio reikšmės. Žodyne jie nurodomi šitaip³:

³ Straipsnyje pavartoti šie sintaksinio ir leksinio valentingumo žymėjimo simboliai: Nom — vardininkas (daiktavardžio arba jo ekvivalento), Gen — kilmininkas, Dat — naudininkas, Acc — galininkas, Instr — įnagininkas, AdvLoc — adverbialinis palydovas, reiškiantis vietą, plur — daugiskaita; Hum — asmuo (t.p. asmenų kolektyvas, įstaiga ir pan), +Anim — gyva būtybė, —Anim — negyvas daiktas, Abstr — abstraktus dalykas. Semantinio valentingumo žymėjimo simboliai ir jų paaiškinimai pateikiami toliau, žr. 2.4.

apdovanóti, ~ja, ~jo₃

Nom Acc Instr [A₁ P Con] — sintaksinis ir semantinis valentingumas

Nom	<i>Hum</i>	}	leksinis valentingumas
Acc	<i>Hum</i>		
Instr	$\pm$ <i>Anim</i>		

2.2. Kad galėtume nustatyti veiksmažodžio valentingumą, turime žinoti, kokia jo reikšmė. Veiksmažodžio reikšmė paaiškėja paprastai sakinyje, kur apie veiksmažodį grupuojasi kiti sakinio žodžiai. Reikšmė susideda iš tam tikrų elementų (vadinamųjų semų), kurie reikalauja atitinkamo papildymo. Iš to išplaukia veiksmažodžio jungimosi potencijos, kurias sakinyje realizuoja prisijungiantys prie veiksmažodžio žodžiai — jo valentiniai palydovai. Iš tų žodžių paaiškėja ir veiksmažodžio reikšmė. Pvz., sakinyje *Žmogus eina per lauką* veiksmažodis *eiti* reiškia judėjimą keliu iš vieno taško į kitą, o sakinyje *Laikrodis eina* žymi tik tam tikro mechanizmo veikimą. Šie reikšmės skirtumai susiję su tuo, kiek ir kokios formos žodžių eina su veiksmažodžiu, taip pat kokia tų žodžių leksinė reikšmė.

2.3. Veiksmažodis su savo valentiniais palydovais (t.y. sakinio branduolys) atvaizduoja tam tikrą situaciją. Žmogus ją suvokia kaip daiktų, jų požymių ar santykių struktūrą. Tai abstrakti minties struktūra, kurią atitinka veiksmažodinio sakinio predikatas su tam tikru skaičiumi argumentų. Sakinyje predikatą atitinka veiksmažodis, o argumentus — žodžiai, prisijungę prie veiksmažodžio ir einantys jo valentiniais palydovais.

2.4. Santykiai tarp predikato — veiksmažodžio ir leksikalizuotų argumentų suvokiami kaip tam tikros semantinės funkcijos (lingvistinėje literatūroje, pvz., Ch.J.Fillmore'o darbuose ir kt., jos dar vadinamos semantiniais linksniais). Atskirų tyrinėtojų darbuose jų skaičius ir pobūdis gana nevienodas, iš dalies tai priklauso nuo tų darbų krypties ir jiems keliamų uždavinių. Rašomame žodyne nurodant veiksmažodžių semantinį valentingumą skiriamos šios semantinės funkcijos.

*A g e n t a s*₁ [A₁] — veiksmo iniciatorius ir atlikėjas (*ž m o g u s a r i a*); *a g e n t a s*₂ [A₂] — negyvas, nematerialus veiksmo atlikėjas (*sukėlėjas*), neturintis iniciatyvos (*t r a u k i n y s a l e i n a*, *s i a u č i a a u d r a*); *a g e n t a s*_c [A_c] — kauzuojamasis agentas, t.y. veikėjas, atliekantis veiksmą kito asmens iniciatyva (*j i k e r p a s i p a s g e r k i r p ė j g*); *p a t i e n t a s* [P] — veiksmo poveikio gavėjas arba fizinės būsenos turėtojas (*k a ž k a s s u d a u ž ė s t i k l i n ė*, *s t i k l i n ė s u d u ž o*, *g ė l ė s k v e p i a*); *r e z u l t a t i n i s p a t i e n t a s* [P_{rez}] — veiksmo padarinys (*j i e s t a t o n a m g*, *k i l o m a i š t a s*); *p e r c i p i e n t a s* [Pcp] — psichinės būsenos patyrėjas (*v a i k a s n o r i m i e g o*, *J o n u i r ū p i d a r b a s*); *b e n e f i c i e n t a s* [B] — adresatas, gavėjas, turėtojas (*j i s p a r o d ė s ū n u i g a n d r a*, *P e t r a s g a v o l a i š k a*, *t ė v a i t u r i s o d a*); *k a u z a t o r i u s* [C] — veiksmo, būsenos iniciatorius (*p o n a s i š k i r s d i n o m i š k a*, *t ė v a s b r i n k i n a r a t u s*); *k a u z a t y v a s* [Caus] — veiksmo, būsenos priežastis (*j i e b a i m i n a s i d ė l a t e i t i e s*, *p r a d ž i a d a r b a g a i š i n a*); *k o n t r a g e n t a s* [CA] — prieš agentą veikianti, jam priešinga jėga (*v i l k a s g y n ė s i n u o š u n y*, *n u o b a d o*; *ž m o n ė s k o v o j a s u k e n k ė j a i s*); *k o m i t a t y*

v a s [Com] — antraeilis agentas, patientas, percipientas, beneficentas (*Jonas ginčijasi su Petru, jis sukiršino brolių su seseria, Marcė susipyko su Pranu, tėvas padalijo turtą Jurgiui su Antanu*); rezultatas [R] — daikto kitimo, vertimo kuo rezultatas (*vanduo pavirto į ledą/ledu, ragana pavertė jį akmeniu*); kontentyvas [Con] — veiksmo, būsenos turinys (*girdžiu balsus, žmonės laukia giedros, jam reikia pinigų, sūnus mokosi staliu, krantas apaugo alksniais, kambarys priėjo dūmų*); šaltinis [O] — veiksmo, būsenos ištakos, pradinė medžiaga (pradinė būklė) (*gavau iš brolio laišką, jis krečia iš molio tvartą, iš vaikų pasidaro žmonės*); motyvas [M] — veiksmo, būsenos pamatas (*atsilyginau jam už darbą, jį nubaudė už vagystę, atidirbau už brolių*); instrumentas [I] — veiksmo priemonė (*įsidūriau su adata, važiuoju su dviračiu, pagaląsk peilį į akmenį, jis joja ant arklio*); komparatyvas [Comp] — lyginimo standartas (*kopija atitinka originalą, sūnus lygiuojasi į tėvą, Agnė skiriasi nuo kitų vaikų*); retributyvas [Rt] — at(si)lyginimas už ką nors (*pirkau (pardaviau) knygą už du rublius, atsilyginau jam darbą*); finityvas [Fin] — tikslas, paskirtis (*katė tyko pelės, ieškau peilio, dalį pinigų skyrė kelioms*); kvantitatyvas [Q] — kiekybė (daiktų apimtis, svoris, talpa, kaina, veiksmo trukmė ir pan) (*paskaita truko dvi valandas, duona sveria kilogramą*); modusas [Mod] — veiksmo kokybė, būdas (*jis gražiai elgiasi, gerai gyvena; darbą vertino teigiamai, jis jaučiasi pavargęs, atrodo ligonis, arklius laiko supančiojus*); lokatyvas [L] — veiksmo, būsenos vieta (*kambarįje bilda, jie gyvena netoli, knyga guli ant stalo*); direktyvas [Dir] — bendra veiksmo krypties funkcija, jos yra trys atmainos: a) pradinis taškas [Ab] (*išėjo iš namų, atsikėlė nuo kėdės, nurišo tvarstį nuo galvos*); b) kelias [Via] (*žmonės eina keliu, per lauką; vaikai laksto po koridorių, lipa laiptais, eina pro šalį*); c) galinis taškas [Ad] (*parėjome namo, įėjau į kambarį, priėjau prie langų*).

2.5. Predikatinė struktūra ($F(x)$ arba $xRy...$) su nusakytomis argumentų semantinėmis funkcijomis yra sakinio semantinė struktūra, kartu ir tarinių einančio veiksmažodžio semantinio valentingumo struktūra (SemVS).

Kad galima būtų nustatyti veiksmažodžio SemVS, reikia turėti su juo sudarytų sakinių. Tik sakinyje paaiškėja veiksmažodžio reikšmė ir kaip interpretuojama mūsų suvokiama situacija. Pavyzdžiui, sakiniu (1) *Monika nukraustė indus nuo stalo* nusakoma situacija, kurioje yra trys dalyviai (referentai): kraustantis asmuo (veikėjas, arba agentas s_1), kraustomi indai (veikiami daiktai, arba patientas) ir stalas, nuo kurio jie buvo nukraustyti (vieta, kurioje veiksmas prasidėjo ir nuo kurios tolo veikiamieji daiktai, t.y. pradinis taškas). Šio sakinio semantinė struktūra susideda iš predikato ir trijų aktantų (t.y. argumentų su nusakytomis semantinėmis funkcijomis) — agento₁, patiento ir pradinio taško, kurie visiškai atitinka mūsų įsivaizduojamos situacijos referentų vaidmenis, vadinasi, šiuo atveju semantinė struktūra yra tiesioginis tos situacijos atvaizdas. O štai sakiniu

(2) *Monika nukraustė stalą* ta pati situacija nusakoma jau kitaip. Predikatas čia turi tik du aktantus — agentą₁ ir pacientą — ir jie neatitinka mūsų įsivaizduojamos situacijos referentų vaidmenų. Stalas, nuo kurio nukraustomi indai, šiame sakinyje traktuojamas kaip pacientas (t.y. kaip veikiamas daiktas), tuo iškeliamas šio situacijos dalyvio aktualumas, o kraustomi daiktai tampa visai nebeaktualūs ir neturi jokio atitikmens nei sakinyje, nei jo semantinėje struktūroje. Abu sakiniai skiriasi signifikaciniu požiūriu: pirmajame pasakyta, kas buvo daroma su indais, antrajame — su stalu. Vadinasi, sakinio semantinė struktūra (kaip ir veiksmazodžio semantinis valentingumas) pateikia tik tam tikrus mūsų suvokiamos situacijos aspektus (plg. Starosta 1978 : 512–518, 522–523). Skirtingas situacijos traktavimas atspindi skirtingose veiksmazodžio semantinio valentingumo struktūrose: (1) [A₁ P Ab], (2) [A₁ P]. Su šiais valentingumo skirtumais susiję tam tikri veiksmazodžio reikšmės skirtumai: pirmuoju atveju veiksmazodis reiškia "nuimti, pašalinti ką nuo ko", o antruoju — "daryti, kad būtų tuščias, atituštinti".

Taigi, atsižvelgdami į veiksmazodžio reikšmę sakinyje ir į tai, kaip interpretuojama nusakomoji situacija, galime numatyti veiksmazodžio valentinių palydovų semantines funkcijas ir nustatyti veiksmazodžio SemVS.

2.6. Kita vertus, apie veiksmazodžio SemVS galima spręsti ir iš jo valentinių palydovų gramatinės formos. Veiksmazodžio palydovai yra predikato aktantų sintaksiniai atitikmenys. Tarp linksnių (vienų arba su prielinksniais, t.y. vadinamųjų prielinksninių konstrukcijų), kurie yra būdingiausios veiksmazodžio palydovų formos, ir aktantų semantinių funkcijų yra tam tikras ryšys, nors visiško atitikimo (1 : 1) ir nėra. Kai kurios semantinės funkcijos turi gana reguliarią raišką. Pavyzdžiui, vardininkas prie veiksmo reikšmės veiksmazodžių paprastai atitinka agentą₁ (pvz.: *v a i k a s verkia, m u s ė skraido po kambarį*), o prie būsenos arba proceso reikšmės veiksmazodžių atitinka pacientą (pvz.: *v a i k a s miega, s t i k l i n ė sudužo*), beneficentą (prie turėjimo reikšmės veiksmazodžių, pvz.: *t ė v a i turi namą, b r o l i s išlošė televizorių*) arba percipientą (prie percepcijos veiksmazodžių, pvz., *v a n a g a s mato grobį*). Galininkas prie veiksmo reikšmės veiksmazodžių dažniausiai atitinka pacientą (pvz., *kiškiai apgraužė m e d e l i u s*) ir neretai kontentyvą (veiksmo turinį, pvz., *berniukai žaidžia k r e p š i n į*), o prie būsenos arba proceso reikšmės veiksmazodžių dažniausiai atitinka kontentyvą (būsenos turinį, pvz.: *girdžiu t r i u k š m a, komanda laimėjo r u n g t y n e s*), rečiau pacientą (šalia beneficento, pvz.: *jie [B] gavo b u t a, mes [B] turime s o d a*). Naudininkas atitinka beneficentą tiek prie veiksmo, tiek prie būsenos ar proceso reikšmės veiksmazodžių (plg. *tėvas parodė s ū n u i gandra, J o n u i sekasi, namas atiteko b r o l i u i*), o percipientą jis reiškia tik prie būsenos (percepcijos) veiksmazodžių (pvz., *R i m u i patinka rožės*).

2.7. Žodyne veiksmazodžio SemVS užrašoma pažymint argumentų semantines funkcijas. Pavyzdžiui, veiksmazodžio *duoti* semantinis valentingumas žymimas taip: [A₁ P B]. Vadinasi, šio veiksmazodžio reikšmė suvokiama kaip santykis tarp agento, paciento ir beneficento, ir veiksmazodis yra trivalentis. Veiksmazodžio *sirgti* SemVS žymima [P], jo reikšmė suvokiama kaip paciento (vienintelio aktanto) požymis, dėl to veiksmazodis yra vienvalentis.

SemVS žymi veiksmazodžio aktantų skaičių ir pobūdį abstrakčiame loginės semantikos lygmenyje ir rodo, kiek valentinių palydovų veiksmazodis turi išoriniame sintaksės lygmenyje bei kokios jų semantinės funkcijos. Palydovų gramatinė forma priklauso nuo to, su kokiomis žodžių formomis veiksmazodis eina sakinyje, t.y. nuo jo junglumo išgalių. Pavyzdžiui, palyginkime percipijos veiksmazodžius *bijoti* ir *džiaugtis*, abiejų SemVS yra [Pcp Con], bet vienas vartojamas su kilmininku (*bijo v i l k o*), o kitas su įnagininku (*džiaugiasi p a v a s a r i u*). Veiksmazodžiai priklauso tai pačiai semantinei grupei, bet jų junglumas skiriasi. Vieno jų sintaksinė valentingumo struktūra (SinVS) — *Nom Gen*, kito — *Nom Instr*.

Veiksmazodžio palydovai yra tik tos priklausomos nuo jo žodžių formos, kurios atitinka to veiksmazodžio SemVS aktantus. Žinant veiksmazodžio SemVS, bent iš dalies galima numanyti jo SinVS, nes kaip matėme anksčiau (plg. 2.6), tarp palydovų formų ir aktantų semantinių funkcijų yra tam tikras, kad ir nevisiškas, atitikimas.

2.8. Aktantų semantinės funkcijos artimai susijusios su veiksmazodžio palydovų leksinėmis reikšmėmis, nuo jų labai priklauso, kokių semantinių klasių žodžiai gali būti to veiksmazodžio palydovais. Pavyzdžiui, agentas, percipientas, beneficentas, kauzatorius paprastai siejami su gyva būtybe, todėl sakinyje juos dažniausiai atitinka konkretieji daiktavardžiai, žymintys gyvą daiktą; kontentyvas labai dažnai siejamas su abstrakčiais dalykais ir sakinyje atitinka abstrakčiuosius daiktavardžius, šalutinius sudėtinių sakinių dėmenis, bendratis ir kt. Tačiau daug čia lemia ir kiekvieno veiksmazodžio leksinė reikšmė bei jo semantinio derinimosi su kitais žodžiais išgalės. Dėl to, pavyzdžiui, sakome, *loja šuo, kniaukia katė, žvengia arklys, o kriuksi kiaulė*. Veiksmazodžio galėjimas jungtis su tam tikros reikšmės žodžiais, arba jo tarpusavio semantinio derinimosi su kitais žodžiais galimybės, paprastai vadinama jo *leksiniu valentingumu*.

Leksinis valentingumas lemia visą veiksmazodžio apsuptį sakinyje, arba leksinę distribuciją (tai visi žodžiai, kurie gali prisijungti prie veiksmazodžio), o jo valentiniai palydovai sudaro tik jos dalį: tai tie žodžiai bei formos, kurių reikalauja veiksmazodžio reikšmė ir kurie įeina į sakinio branduolį. Tik ta leksinio valentingumo dalis tėra aktuali aprašant veiksmazodžių valentingumą.

Žodyne veiksmazodžių leksinis valentingumas apibūdinamas nurodant, kokių semantinių klasių žodžiai gali būti to veiksmazodžio valentiniai palydovai. Pavyzdžiui, veiksmazodžio *bijoti* SinVS yra *Nom Gen*, o jo leksinis valentingumas apibūdinamas šitaip: *Nom + Anim, Gen ± Anim, Abstr*; tai reiškia, kad vardininko forma eina žodžiai, žymintys gyvas būtybes, o kilmininku — ir gyvas būtybes, ir negyvus daiktus, ir abstrakčius dalykus (pvz.: *vaikas bijo šunies, diržo, tamsos*). Tam tikrais atvejais, pavyzdžiui, kai kurio palydovo leksinis realizavimas labai ribotas arba kai sinonimiški veiksmazodžiai skiriasi tik kurio palydovo leksine raiška, nurodomi ir konkretūs žodžiai (pvz., galininko pozicijoje prie veiksmazodžio *dėti*, kalbant apie paukščius, gyvates ir kai kuriuos gyvūnus, gali eiti tik daiktavardis *kiaušinis*).

3. Būtinieji ir fakultatyvieji veiksmažodžio palydovai

3.1. Tie veiksmažodžio palydovai, kurie sakinyje negali būti praleidžiami, o juos praleidus sakinys pasidaro nepilnas, negramatiškas, vadinami būtinaisiais. Palydovai, kurie sakinyje gali būti praleidžiami ir sakinys dėl to nenustoja būti gramatiškas, vadinami fakultatyviaisiais.

Palydovų būtinumas arba fakultatyvumas nustatomas naudojantis eliminavimo transformacija: praleidžiant tai vieną, tai kitą sakinio narį, nustatoma, kurie iš jų būtini, kurie fakultatyvūs.

3.2. Būtinųjų palydovų netgi no daugiau kaip vienas, tačiau dažniausiai jų būna vienas arba du.

Platesniame kontekste sakiniai gali būti vartojami ir be būtinųjų palydovų, jeigu jų teikiama informacija ir be to aiški, žinoma, jau anksčiau minėta. Dialoge būtinųjų palydovų praleidimas kartais net būtinas norint išvengti komunikacinio pertekliaus, pvz.: *"Jurgaičiai nusipirko naują televizorių"*. — *"Ir mes pirsime"* (aišku, kad televizorių).

Veiksmažodžių valentinių palydovų struktūrinis būtinumas sakinyje skirtinas nuo kitų sakinio narių komunikacinio būtinumo. Vienas ar kitas žodis veiksmažodžiui gali būti būtinas tik tam tikrame sakinyje, jį praleidus sakinys darosi beprasmiškas, pvz.:

(3) *Tu man atstosi visas pasaulio brangenybes.*

(4) *Gera višta ir žąsį atstoja.*

Išmetus žodį *man*, (3) sakinys (*Tu atstosi visas pasaulio brangenybes*) turėtų skirtingą prasmę.

3.3. Fakultatyvieji palydovai, kaip ir būtinieji, atitinka veiksmažodžio SemVS aktantus ir įeina į jo valentingumų skaičių — nustatant kiekybinį valentingumą, skaičiuojami kartu su būtinaisiais palydovais. Pavyzdžiui, sakinyje (5) *Vyra iš pakulų veja virves* veiksmažodis *vyti* turi tris palydovus, taigi yra trivalentis, nors prielinksninė konstrukcija yra fakultatyvi ir gali būti praleista: (6) *Vyra veja virves*. Fakultatyvieji palydovai užrašant sintaksinius valentingumo modelius imami į skliaustelius. Šiuo atveju veiksmažodžio *vyti* SinVS yra *Nom Acc (iš Gen)*.

Sakiniai be fakultatyviųjų palydovų reiškia maždaug tai, ką ir su jais (plg. Храковский 1974 : 350; Helbig 1971 : 276; 1977 : 65; 1979 : 70; Viehweger 1977 : 350), nes jais nusakoma tam tikra mūsų suvokiamos situacijos dalis. Semantiškai interpretuota, ji tampa veiksmažodžio SemVS dalimi ir labai bendru pavidalu įeina į veiksmažodžio reikšmę. Pavyzdžiui, išgirdę sakinį (7) *Tėvas [A₁] pardavė arklį [P]*, mes jau žinome, kad kažkas tą arklį nupirko ir kad už jį buvo sumokėta tam tikra pinigų suma. Fakultatyviaisiais palydovais nusakoma veiksmažodžio reikšmei mažiau aktuali situacijos dalis. Kai ta informacija kalbėtojai pasidaro svarbi, ji sukonkretinama pasakant fakultatyviusius palydovus, pvz.:

(8) *Tėvas pardavė arklį kaimynui [B].*

(9) *Jis pardavė arklį už du tūkstančius litų [Rt].*

Asmeniniame sakinyje gali nebūti 1 ar 2 asmens įvardžių vardininko, nes šių įvardžių reikšmė implikuota veiksmažodžių 1 ir 2 asmens formų reikšmėje, plg.: *Aš parduodu arklį — Parduodu arklį; Jūs važiuokite namo — Važiuokite*

namo. Kitais atvejais veiksnio vardininkas sakinyje yra būtinasis, o sakiniai be jo traktuojami kaip savarankiški beasmenių sakinių modeliai. Papildinio galininkas fakultatyvus esti gana retai, nes juo, kaip ir vardininku, sakinyje paprastai pasakomi reikšmingiausi nusakomos situacijos dalykai. Tautologiniai vardininkai bei galininkai (*lyja lietus, vargti vargą*) sakinyje yra pertekliniai ir fakultatyviaisiais palydovais nelaikomi.

4. Laisvieji nariai

4.1. Tie sakinio žodžiai, kurie nėra nei būtinieji, nei fakultatyvieji veiksmažodžio palydovai — tai laisvieji nariai. Jų buvimą sakinyje lemia ne veiksmažodžio reikšmė, o jo grynai gramatinis pajėgumas prisijungti žodžius, būdingas jam kaip tam tikrai kalbos daliai. Laisvieji nariai sakinyje gana laisvai gali būti pridedami arba praleidžiami, tačiau atsižvelgiama į jų ir veiksmažodžio semantinį tarpusavio derinimą. Pavyzdžiui, nesakoma *s t a i g i a i guli, miega, juokiasi ar i l g a i stryktelėjo, sukirto, užmušė*, nes čia nesiderina momentiško ir trukmės reikšmės.

Skirtingai nuo fakultatyviųjų palydovų, laisvieji nariai neturi atramos veiksmažodžio SemVS, dėl to pašalinus juos iš sakinio iš karto dingsta jų teikiama informacija (plg. Храковский 1974 : 9). Sakinio predikatinėje struktūroje jie atitinka ne predikato argumentus, o atskirus predikatus, dėl to sintaksės lygmenyje gali būti traktuojami kaip sutrauktiniai sakiniai ir keičiami sudėtinių sakinių šalutiniais dėmenimis, pusdalyvių bei padalyvių konstrukcijomis, savarankiškais sakiniais ir pan. Pvz.: (10) *Mes važiuosime namo vakare* ← *Mes važiuosime namo, kai bus vakaras / atėjus vakarui; Mes važiuosime namo. Tai bus vakare*.

Laisvieji nariai valentingumo žodyne minimi tik kai kuriais atvejais, kai labai dažnai vartojami su kuriuo nors veiksmažodžiu, kai tarsi pavaduoja veiksmažodžio valentinius palydovus, pvz.:

- (11) *Aš išgirdau visai kitai p* (plg. *ką kita*).
- (12) *Tai p* (plg. to) *norėjo tėvas*.
- (13) *Aldutei darželyje* (plg. *darželis*) *nepatiko*.
- (14) *Anglių kasykloje* (plg. *kasyklai*) *jis atidavė visą savo sveikatą* (LKŽ).
- (15) *Šeima susėdo pusrųčių* (plg. *prie stalo, už stalo*).

Tačiau ir tokiais atvejais laisvieji nariai netraukiami į sintaksinius modelius, o pateikiami šalutinėse pastabose.

4.2. Į veiksmažodžių SinVS neįeina ir vadinamasis laisvasis naudininkas, kuris šiaip jau sakinyje yra reikalingas, nes semantiniu požiūriu jo reikalauja kitas daiktavardis. Tarp jų yra dalies ir visumos (posesyvinis) santykis, kuris kitais atvejais reiškiamas kilmininku, plg.:

- (16) *Mano rankos šyla*.
- (17) *Man šyla rankos*.

Naudininko, o ne kilmininko vartojimas rodo, kad naudininko formą čia lemia veiksmažodis, o ne daiktavardis. Vadinasi, naudininkas sakinyje susijęs dvigubu ryšiu: su daiktavardžiu susijęs semantiniu, o su veiksmažodžiu — sintaksiniu ryšiu. Dėl to kai kurie tyrinėtojai jį laiko veiksmažodžių va-

lentiniu palydovu (Erben 1968 : 120). Iš tikrųjų tam nėra pagrindo, nes naudininkas, matyt, yra ne veiksmazodinio sakinio branduolio, o viso sakinio sintaksinės struktūros elementas, reiškiantis veiksmu suinteresuotą asmenį, rečiau daiktą, kuriam kas nutinka (beneficientą). Valentingumo požiūriu jis laikomas laisvuju nariu ir dėl to veiksmazodžių junglumo žodyne tarp valentinių palydovų nenurodomas⁴. Tačiau visada reikia prisiminti, kad sakinyje normaliomis, įprastinėmis sąlygomis jis būtinas, jeigu kuris nors veiksmazodžio palydovų yra visumos dalį reiškiantis daiktavardis.

4.3. Į veiksmazodžių SinVS traukiamas toks naudininkas, kurį veiksmazodžiai valdo ir kuris sakinio semantinėje struktūroje atitinka pacientą, plg.:

(18) a. *M a n* [P] *igėlė bitė*.

b. *Bitė igėlė m a n* [B] *į kaktą* [P].

(19) a. *Šeimininkas sudrožė a r k l i u i* [P] *botagu*.

b. *Jis sudrožė a r k l i u i* [B] *per strėnas* [P].

(18) a ir (19) a sakiniuose naudininkas yra veiksmazodžių būtinasis palydovas, nes perima paciento funkciją iš veiksmazodžių valdomų prielinksnininių konstrukcijų, reiškiančių tiesiogiai veikiamą visumos dalį. Sakiniuose b naudininkas yra laisvasis narys, nes pacientas realizuojamas prielinksninėmis konstrukcijomis. Pastarosios, nors ir neturi semantinio savarankiškumo, patenkina veiksmazodžio valentingumą, ir sakinio predikacija atrodo pilna. Tuo būdu veiksmazodžiai, galintys valdyti arba naudininką, arba prielinksninę konstrukciją, vartojami pagal du sintaksinio valentingumo modelius, pvz.:

(18) a. Nom Dat [A₁ P]

b. Nom iAcc [A₁ P]

Veiksmazodžio *igelti* semantinio valentingumo struktūros, kaip matome, abiejuose sakiniuose vienodos, skiriasi tik jų sintaksiniai atitikmenys. Tokiais atvejais skirtingi sintaksiniai modeliai žodyne dažnai sujungiami į vieną modelį su alternacinėmis formomis, pvz.: Nom Dat/iAcc [A₁ P].

5. Veiksmazodžių reikšmė ir valentingumas, kaip jų santykis atsispindi veiksmazodžių junglumo žodyne

5.1. Kadangi veiksmazodžių valentingumas priklauso nuo jų reikšmės, tas pats veiksmazodis, pavartotas skirtingomis reikšmėmis, kiekvienu atveju turi turėti skirtingą valentingumą, jeigu ne sintaksinį, tai semantinį ar bent leksinį. Junglumo žodyno uždavinys yra parodyti, kaip veiksmazodžio reikšmės siejasi su jo valentingumu. Pažiūrėkime, kaip tai daroma pateikiant jame konkrečius veiksmazodžius⁵.

góbtī, ~ia, ~ė

1. gobti (ap-, už-) ₃ *gaubti, siausti kuo*

Nom Acc (Instr) [A₁ P Con]

⁴ Plačiau apie laisvąjį naudininką, taip pat literatūrą šiuo klausimu žr. Slizienė 1986 : 60–62.

⁵ Prie toliau pateikiamų iliustracinių sakinių pasitaikantys šaltinių sutrumpinimai yra tokie kaip akademiniame "Lietuvių kalbos žodyne" (pats žodyno pavadinimas trumpinamas LKŽ). Sintaksinio ir leksinio valentingumo žymėjimo simboliai paaiškinti 3 išnašoje, o semantinio valentingumo – semantinių funkcijų sąrašė (žr. 2.4).

Nom	<i>Hum</i>		<i>Moterys gobia jaunąją nuometu; Ap-</i>
Acc	$\pm$ <i>Anim</i>		<i>gobk man galvą; Apgobk vaiką šiltai;</i>
Instr	$-$ <i>Anim</i>		<i>Lovoje šalta, užgobk mane kailiniais</i>
2. gobti (už-)₃ *gaubti, siausti, rišti (ant ko)*
- a) **Nom Acc Dat** [*A*₁ P B]
- b) **Nom Acc antGen** [*A*₁ P Ad]
Nom	<i>Hum</i>		a) <i>Moterys gobdavo jaunajai nuometą; Tu negerai už-</i>
Acc	$-$ <i>Anim</i>		<i>gobei man skarelę; b) Moterys gobdavo jaunajai ant</i>
Dat	<i>Hum</i>		<i>galvos nuometą; Užgobk man ant pečių kailinius</i>
antGen	$-$ <i>Anim</i>		
3. gobti (ap-)₂ *būti apgaubusiam; gaubti*
- Nom Acc** [Con P]
Nom	$-$ <i>Anim</i>		<i>Jos galvą gobė dideli, tankūs plaukai; Vaiką gobė šilti</i>
Acc	$\pm$ <i>Anim</i>		<i>kailiniai; Juodas debesys apgobė saulę</i>

Kiekviena veiksmazodžio *gobti* reikšmė susijusi su skirtingu sintaksiniu, semantiniu ir leksiniu valentingumu.

atkreipti, ~ia, atkreipė

1. atkreipti₃ *atsukti, atgręžti*
- Nom Acc įAcc** [*A*₁ P Ad]
Nom	$+$ <i>Anim</i>		<i>Merga atkreipė į ją (Grigienę) ašarose paplūdusį veidą</i>
Acc	$\pm$ <i>Anim</i>		<i>Krėv; Tigras atkreipė į mus iššieptus nasrus; Pakin-</i>
įAcc	$\pm$ <i>Anim</i>		<i>kykit žirgelius ir atkreipkit [juos] į vartus JV</i>
2. atkreipti₃ *sutelkti, sukoncentruoti (dėmesį ir pan.)*
- Nom Acc įAcc** [*A*₁ P Ad]
Nom	$+$ <i>Anim</i>		<i>Valstiečiai atkreipė dėmesį į kanapes, į kanapių</i>
Acc	<i>Abstr</i>		<i>auginimą; Atkreipkite žvilgsnį į šį grynaveislį žirgą;</i>
įAcc	$\pm$ <i>Anim, Abstr</i>		<i>Šuo kaipmat atkreipė dėmesį į šnarėjimą už durų</i>
3. atkreipti₃ *patraukti į save (kitų dėmesį ir pan.)*
- Nom Acc (įAcc)** [C/Caus P Ad]
Nom	$\pm$ <i>Anim, Abstr</i>		<i>Bet tuo pačiu akimirksniu visų dėmesį į save atkreipė Einiukas [C] Simon; Toks keistas jo elgesys</i>
Acc	<i>Abstr</i>		<i>[Caus] atkreipė visų dėmesį; Mano žvilgsnį atkreipia į</i>
įAcc	<i>į save</i>		<i>save stovinčios už sodžiaus dvi pušys [Caus]</i>

Skiriamos trys veiksmazodžio reikšmės, nors sintaksinis valentingumas dviem pirmaisiais atvejais visiškai vienodas, o trečiuoju atveju skiriasi tik prielinksninės konstrukcijos fakultatyvumu. Pirmosios dvi reikšmės nesiskiria ir semantiniu valentingumu, jų skirtumai susiję tik su leksiniu valentingumu. Trečioji reikšmė skiriasi daugiau: šiuo atveju, be sintaksinio, skirtingas ir semantinis, ir leksinis valentingumas.

5.2. Nereikėtų manyti, kad skirtingas sintaksinis valentingumas jau rodo, kad veiksmazodis vartojamas kita reikšme. Toli gražu ne visada taip yra.

Plg. (20) a ir b, kur veiksmazodis *atsikratyti* pavartotas ta pačia reikšme, o jo SinVS abiem atvejais skirtingos:

- (20) a. *Senis* [B] *atsikratė posūnio* [Con]. } Nom Gen
 b. *Senis* [B] *atsikratė posūniu* [Con]. } Nom Instr

Šiuo atveju semantinis ir leksinis valentingumas, kaip ir veiksmazodžio reikšmė, yra vienodas. Skirtingos SinVS funkcionuoja kaip paraleliniai modeliai. Tačiau tokie atvejai nedažni. Dažniau veiksmazodis ta pačia reikšme vartojamas skirtingose sintaksinėse struktūrose dėl to, kad nevienodai semantiškai interpretuojama mūsų suvokiama situacija ir vienu atveju iškeliamas vienas, kitu atveju – kitas situacijos dalyvis. Plg. (21) a ir b:

- (21) a. *Sigutė* [Pcp] *prisiminė vaikystę* [Con]. } Nom Acc
 b. *Sigutei* [Pcp] *prisiminė vaikystę* [Con]. } Nom Dat

Pirmajame sakinyje vardininko linksniu daugiau iškeliama *Sigutė* [Pcp], antrajame – *vaikystė* [Con], kartu daugiau pabrėžiamas būsenos savaimingumas.

Pasitaiko ir tokių veiksmazodžių, kurių vartojimas pagal skirtingus sintaksinius valentingumo modelius susijęs su gana subtiliais reikšmės atspalviais, nes nusakoma ta pati situacija ir jos semantinė interpretacija tokia pati. Plg. (22) a ir b:

- (22) a. *Jurgis* [Pcp] *abejoja savo draugais,* }
 jų pažadais [Con]. } Nom Instr
 b. *Jurgis* [Pcp] *abejoja dėl sūnaus,* }
 dėl žemės [Con]. } Nom dėlGen

Pirmajame sakinyje norima pasakyti, kad *Jurgis* nepasitiki savo draugais, jų pažadais, o antrajame – kad nežino, kaip pasielgti su sūnumi, su žeme.

Kai kurie veiksmazodžiai ta pačia reikšme vartojami pagal du (ar daugiau) sintaksinius valentingumo modelius, susijusius su skirtingu leksiniu valentingumu, atitinkančiu tam tikrus nusakomos situacijos skirtumus, pvz.:

glóstyti, ~o, ~ė (pa-)2

Nom Acc/perAcc [A₁ P]

Nom	<i>Hum</i>	<i>Vaikai</i> glosto <i>katę</i> ; Savo rankele [<i>Severiutė</i>] glostė
Acc	$\pm$ <i>Anim</i>	<i>Mykoliuką</i> per veidelį <i>Vaižg</i> ; <i>Tėvas</i> paglostė <i>vaikui</i>
perAcc	$-$ <i>Anim</i>	<i>galvą</i> ; <i>Juozapas</i> glostė ranka jai <i>per galvą</i> <i>Žem</i>

Pagal modelį su konstrukcija perAcc veiksmazodis vartojamas tik tada, kai kalbama apie negyvo daikto (paprastai kūno dalies) glostymą. Skirtingi sintaksinio valentingumo modeliai, atitinkantys tą pačią semantinio valentingumo struktūrą, žodyne paprastai sutraukiami į vieną modelį su alternatyviais palydovais, tarp kurių rašomas įžambus brūkšny (/).

Iš esmės ta pati reikšmė kartais galima ir tada, kai skirtingas tiek sintaksinis, tiek semantinis valentingumas. Žodyne tokiais atvejais du ar daugiau valentingumo modelių pateikiama viename punkte prie vieno reikšmės apibrėžimo, pvz.:

likti₁₍₂₎ *išsilaikyti, neišnykti, nežūti*

a) Nom [P]

- b) **Nom (iš)Gen** [P O]
 c) **Nom AdvLoc** [P L]

Nom	±Anim, Abstr	a) <i>Lažas</i> liko po senovei Myk-Put; Likę įvykių <i>pėdsakai</i> ; b) <i>Iš</i> viso <i>lobio</i> man liko tiktai <i>akiniai</i>
(iš)Gen	±Anim, Abstr	Sruog; Bet <i>šunų</i> buvo likę tiktai <i>trys</i> (šuns); Tokių <i>žodžių</i> dabar vos <i>vienas kitas</i> telikęs; Dabar
AdvLoc		jai <i>vienas sūnus</i> beliko; c) Tik <i>ant lauko</i> pliko ke- lios <i>pušelės</i> apykreivės liko Baran; Jo tik <i>pėdsakai</i> <i>čia</i> teliko; Jų <i>vardai</i> visada liks tautos <i>atmintyje</i>

Nors iškelta visiems trims atvejams bendra reikšmė, su semantinio valentingumo skirtumais susiję tam tikri reikšmės atspalviai, priklausantys nuo kiek kitokio požiūrio į nusakomą situaciją.

5.3. Lygiai kaip skirtingas sintaksinis valentingumas dar nerodo, kad veiksmazodis vartojamas vis kita reikšme, taip ir vienodas sintaksinis valentingumas nerodo, kad jis vartojamas ta pačia reikšme. Pagal vieną kurį sintaksinio valentingumo modelį veiksmazodis gali būti vartojamas bent ke- liomis reikšmėmis, kurios susijusios su semantinio arba leksinio valentingumo skirtumais ir žodyne dažniausiai pateikiamos atskirais punktais. Pvz.:

1. marinti (nu-)₂ *daryti negyvu, mirusį; naikinti*

Nom Acc [A P]

Nom	±Anim, Abstr	<i>Ligos žmones</i> marina; <i>Katė</i> žaidė, kol <i>pelę</i> numa-
Acc	+Anim, -Anim (augalai, gyvūnų dalys)	rino; Tas <i>popierius</i> marina <i>muses</i> ; Jautrius vaikų <i>plaučius drėgmė</i> marino lengvai rš; <i>Ruduo žiedus</i> marina

2. marinti (nu-)₂ *būti prie mirštančio, jam patarnauti*

Nom Acc [A₁ P]

Nom	Hum	Mano <i>dėdę bobos</i> marino, marino, o jis tik pasveiko
Acc	Hum	LKŽ; <i>Sūnus motiną</i> ant savo rankų numarino

3. marinti₂ *alkinti, dvasinti*

Nom Acc [C P]

Nom	Hum	Moč, ar dabar <i>mus</i> ir marinsi prie stalo? Cv
Acc	+Anim	

Pastaba. Sakinyje dažnas perteklinis Instr *badu*, pvz.: *Per savo šykštumą marino b a d u ir gyvulius, ir šeimyną.*

4. marinti (nu-)₂ *apimti, įveikti (apie miegą)*

Nom Acc [A₂ P]

Nom	miegas	Po pietų <i>visus</i> ėmė marinti <i>miegas</i> ; Vos prisėdo Ilgis,
Acc	Hum	kaip saldus <i>miegas</i> jį numarino Krėv

5. marinti (nu-)₂ *slopinti, malšinti*

Nom Acc [A₁ Con]

Nom	<i>Hum</i>	Te plutukę, marink <i>alkį</i> ; Numarinome <i>troškulį</i> ; Tu turi
Acc	<i>Abstr</i>	numarinti savo <i>nedorybes</i>

Visais čia pateiktais atvejais skirtingas ir semantinis, ir leksinis veiksmažodžio valentingumas.

Kai sintaksinis valentingumas vienodas, o veiksmažodžio reikšmės tiek artimos, kad jas galima vienodai nusakyti, vietos taupymo sumetimais kai kur žodyne skirtingi semantinio valentingumo modeliai pateikiami greta vienas kito viename punkte arba alternacijos būdu sutraukiami į vieną. Leksinio valentingumo modeliai esant reikalui taip pat sujungiami į vieną, pvz.:

linguoti₁ *suptis, siūbuoti*

Nom a) [P]; b) [A₁]

Nom	a) $\pm$ <i>Anim</i>	a) Svarstyklių <i>lingelė</i> ima linguoti rš; <i>Minia</i> [...]
	b) $+$ <i>Anim</i>	linguoja ir užia Bil; b) Ko tu šokdama lingavai?

Vienu atveju (a) kalbama apie daikto būseną, kitu (b) – apie gyvos būtybės veiksmą. Šiuos reikšmės skirtumus rodo skirtingi semantinio valentingumo modeliai.

gaišinti (iš-, nu-)₂ (*badu*) *marinti, dvasinti; žudyti*

Nom Acc [A/C P]

Nom	$\pm$ <i>Anim</i> ,	<i>Tu</i> [C] su tokiu pašaru <i>karves</i> gaišini (išgaišinsi, nugaišinsi); <i>Kažkas</i> [A ₁] nugaišina mūsų <i>šunį</i> ; Kepta <i>musmirė</i>
	<i>Abstr</i>	[A ₂] gaišina <i>muses</i> ; <i>Badas</i> ir <i>ligos</i> [A ₂] gaišina <i>žmones</i>
Acc	$+$ <i>Anim</i>	

Vis dėlto žodyne dažniau tokiais atvejais ten pat nurodomi ir reikšmės skirtumai, susiję su skirtingu veiksmažodžio valentingumu, pvz.:

mainyti (at-, pa-)₂ a) *daryti kironišką, keisti*; b) *darytis kironiškam*

Nom Acc a) [A P]; b) [P Con]

Nom	$\pm$ <i>Anim</i> ,	a) <i>Mikas</i> tyčia maino <i>balsą</i> ; Baltas <i>nuometas veidelį</i>
	<i>Abstr</i>	maino tts; <i>Nelaimė žmogų</i> atmaino Kud; b) Rodės,
Acc	$-$ <i>Anim</i> ,	jog ir <i>varpai</i> atmainė savo <i>balsą</i> rš; <i>Sniegena</i> žiemą
	<i>Abstr</i> ,	pamaino <i>spalvą</i>
	$+$ <i>Anim</i> (a)	

Vienodas gali būti ne tik sintaksinis, bet ir semantinis veiksmažodžio valentingumas, o reikšmės skirtumai gali būti susiję tik su skirtingu leksiniu valentingumu. Plg.:

1. bėgti (pra-)₁ *eiti, slinkti (apie laiką)*

Nom [P]

Nom	<i>Abstr</i>	<i>Laikas</i> bėga; Prabėgo <i>vasara, metai, dvi dienos, jaunystė</i>
-----	--------------	--

2. bėgti₁ a) *būti kiauram, leisti skystį*; b) (iš-) *tuštėti verdančiam skysčiui liejantis per kraštus*

Nom [P]

Nom	$-$ <i>Anim</i>	a) Tas <i>kubilas</i> bėga; Daržinės <i>stogas</i> bėga; Vaikui <i>nosis</i> bėga; b) <i>Puodas</i> bėga, nudenk; <i>Puodai</i> išbėgo ir užliejo ugnį
-----	-----------------	--

Pirmuoju atveju vardininko forma eina abstraktieji daiktavardžiai, žymintys laiką, antruoju — daiktavardžiai, žymintys negyvus daiktus. Atkreiptinas dėmesys ir į tai, kad šiais atvejais skiriasi ir veiksmažodžio vartojimas su įvykio veikslo reikšmės priešdėliais: viena reikšmė veiksmažodis vartojamas su vienu priešdėliu, kita — su kitu arba tik be priešdėlio.

Kartais, kai veiksmažodžio reikšmės skiriasi tik leksiniu valentingumu, jos pateikiamos viename punkte; tada vienoje vietoje nurodomi ir leksinio valentingumo skirtumai (skirtingos leksinio valentingumo struktūros sujungiamos į vieną), pvz.:

apsodinti₃ *pasirūpinti*: a) kad kas apsėstų ką nors aplinkui, b) kad ką užsėstų *ištisai*

Nom Acc Instr plur [C P Con]

Nom	<i>Hum</i>	a) Visą <i>stalą</i> mes apsodinsime <i>svečiais</i> ; <i>Senutę</i> jos
Acc	a) $\pm$ <i>Anim</i>	apsodino garbingomis <i>viešniomis</i> ; b) <i>Svečiais</i> apso-
	b) — <i>Anim</i>	dinome visus <i>suolus</i> ir <i>kėdes</i>
Instr	<i>Hum</i>	

Kai kada vienodas ne tik sintaksinis bei semantinis, bet iš pirmo žvilgsnio ir leksinis valentingumas, tada skirtingos veiksmažodžio reikšmės gali būti susijusios su gana subtiliais leksinio valentingumo skirtumais, kurie dažniausiai nurodomi veiksmažodžio reikšmės apibrėžime arba leksinio valentingumo struktūroje. Pvz., plg. anksčiau pateiktą *bėgti* 2 ir toliau pateikiamą *bėgti* 3: 3. *bėgti* (nu-)₁ a) *tirpti*, *nykti* (*a p i e s n i e g g*); *likti be sniego*; b) *irti*, *leisti* (*a p i e n ė r i n i o a k i s*)

Nom [P]

Nom	— <i>Anim</i>	a) <i>Sniegas</i> jau bėga (nubėgo); <i>Kelias</i> bėga (tirpsta nuo jo sniegas); b) <i>Kojinės akis</i> bėga (nubėgo)
-----	---------------	--

Be kita ko, pastarosiomis reikšmėmis (žr. *bėgti* 3) veiksmažodis vartojamas taip pat ir su kitu įvykio veikslo reikšmės priešdėliu (lyginant su *bėgti* 1 ir *bėgti* 2).

Vis dėlto reikia pasakyti, kad žodyne leksinio valentingumo subtilumai ne visada nurodomi ir tada skaitytojui paliekama pačiam spręsti apie juos iš pateiktų iliustracinių sakinių, pvz.:

laikytis₂ a) *tvirtai stovėti*, *kabėti*, *būti pritvirtintam prie ko*; b) *būti kur*, *gyventi*, *buvoti*

Nom AdvLoc [P L]

Nom	$\pm$ <i>Anim</i>	a) <i>Aš</i> vos laikausi <i>ant kojų</i> ; <i>Marškiniai</i> nebesilaiko <i>ant nugaros</i> ; <i>Paveikslas</i> laikosi <i>ant vinies</i> ; <i>Vyras</i> tvirtai laikėsi <i>balne</i> ; <i>Rugiai</i> vos besilaiko <i>varpose</i> ;
AdvLoc		b) <i>Beuodegės beždžionės</i> laikosi <i>kalnuose</i> , <i>ant uolų</i> rš; <i>Tėvai</i> laikosi <i>pas dukterį</i> ; <i>Kas ant žemės</i> ir <i>van-</i> <i>denyje</i> laikos? rš

Nurodytų veiksmažodžio reikšmių skirtumas susijęs su labai subtiliais lokatyvinės reikšmės nario leksinės raiškos skirtumais. Antruoju atveju, skirtingai nuo pirmojo, šis narys reiškia tam tikrą daugiau ar mažiau pastovią buvimo, gyvenimo vietą, teritoriją.

5.4. Taigi veiksmazodžio reikšmių santykiai su jo valentingumu yra gana sudėtingi. Sintaksinis valentingumas, kuris kalbos vartotojui pirmiausia krinta į akis, vienas pats nerodo nei veiksmazodžio reikšmių tapatumo, nei jų skirtumo. Atskiros veiksmazodžio reikšmės glaudžiau susijusios su jo semantiniu, o ne sintaksiniu valentingumu, be to, labai glaudžiai jos siejasi su veiksmazodžio leksiniu valentingumu. Kai semantinis valentingumas skirtingas, veiksmazodis dažniausiai vartojamas skirtingomis reikšmėmis, tačiau neretai tokiais atvejais pastebimi tik signifikacinio pobūdžio skirtumai, atsiradę dėl nusakomos situacijos nevienodo semantinio interpretavimo.

Kaip matėme iš pateiktų pavyzdžių, žodyne pateikiamos atskiros veiksmazodžių reikšmės ir kiekvienu atveju nurodomas veiksmazodžio sintaksinis, semantinis ir leksinis valentingumas. Paprastai išryškėja kokie nors valentingumo skirtumai: jeigu vienodas sintaksinis valentingumas, skiriasi semantinis arba semantinis ir leksinis valentingumas, jeigu vienodas ir sintaksinis, ir semantinis valentingumas, skiriasi bent leksinis valentingumas. Labai dažnai esti skirtingas ir sintaksinis, ir semantinis, ir leksinis valentingumas.

5.5. Nustatant veiksmazodžių valentingumą ir tuo būdu išaiškinant jų junglumą, žodyne remiamasi tais veiksmazodžių reikšmės apibūdinimais, kurie pateikti "Dabartinės lietuvių kalbos žodyne" (II papild. leidimas, 1972) ir akademiniame "Lietuvių kalbos žodyne" (t. 1–15). Kur ne kur reikšmių skyrimas ar jų nusakymas šiek tiek pakoreguojamas.

6. Apie žodyno sandarą

6.1. Veiksmazodžiai rašomame žodyne pateikiami alfabetine tvarka nurodant tris pagrindines formas: bendratį, esamąjį ir būtąjį laiką. Jeigu veiksmazodis turi tik vieną reikšmę arba pateikiamas tik viena labiausiai įprasta reikšme, valentingumo indeksas pažymimas tuoj po paskutinės formos ir dažniausiai neduodama jokie reikšmės apibūdinimo. Kitoje eilutėje užrašoma sintaksinio valentingumo struktūra ir greta jos laužtiniuose skliaustuose – semantinio valentingumo struktūra. Tolesnėse eilutėse nurodoma veiksmazodžio palydovų leksinė raiška, t.y. palydovais einančių žodžių priklausymas tam tikroms bendriausioms semantinėms klasėms (leksinis valentingumas). Greta pateikiami iliustraciniai sakiniai. Pvz.:

apkálti, àpkala, àpkalė

Nom Acc Instr [A₁ P Con]

Nom	<i>Hum</i>	Laivų <i>apačią</i> jie apkalė plonais švininiais <i>lapais</i> ;
Acc	– <i>Anim</i>	Meistrai apkalė <i>trobą</i> <i>lentomis</i>
Instr	– <i>Anim</i>	

Po daugiareikšmio veiksmazodžio pagrindinių formų iš eilės pateikiamos atskiros veiksmazodžio reikšmės ir kiekvienu atveju nurodomas valentingumas. Veiksmazodis parašomas bendraties forma, po jos nurodomas valentingumo indeksas ir pateikiamas reikšmės apibūdinimas. Toliau kaip ir po vienareikšmio veiksmazodžio formų rašomos sintaksinio ir semantinio valentingumo struktūros, nurodoma veiksmazodžio palydovų leksinė raiška. Pvz.:

atkàsti, àtkasa, àtkasė

1. atkasti₂ atkapstyti, atrausti; nuvalyti kasant

Nom Acc [A₁ P]

Nom	+Anim	Šuo atkasė kaulą; Vaikai atkasė didelį sliėką; Sargas
Acc	±Anim	atkasė taką

2. atkast_{i3} kasant nužerti, pašalinti (žemes, smėlį, sniegg)

Nom Acc nuoGen [A₁ P Ab]

Nom	Hum	Sargas atkasė nuo tako sniegg
Acc	–Anim	
nuoGen	–Anim	

Fakultatyvieji palydovai sintaksinio valentingumo struktūrose pateikiami skliaustuose. Pavyzdžių skiltyse fakultatyvumą iliustruoja sakiniai su fakultatyviaisiais palydovais ir be jų arba fakultatyvieji palydovai juose rašomi su skliaustais.

Semantines funkcijas žymintys simboliai semantinio valentingumo struktūrose pateikiami ta pačia tvarka kaip ir tas funkcijas atitinkančios valentinių palydovų formos sintaksinio valentingumo struktūrose.

6.2. Alfabetine tvarka žodyne pateikiami nepriešdėliniai ir tie priešdėliniai veiksmažodžiai, kurie nuo atitinkamų nepriešdėlinių skiriasi ne tik veikslu, bet ir leksine reikšme (pvz., *važiuoti, atvažiuoti, išvažiuoti, pervaziuoti, suvažiuoti; kalti, apkalti, atkalti, užkalti* ir pan.). Tie priešdėliniai veiksmažodžiai, kurie nuo nepriešdėlinių skiriasi tik veikslu, pateikiami kartu su jais (pvz., *padaryti* kartu su *daryti*, *išmaišyti* kartu su *maišyti* ir pan.).

Priešdėliai nurodomi skliaustuose prie atskirų reikšmių po bendraties formos, nes pavartotas skirtingomis reikšmėmis veiksmažodis labai dažnai veiksmo santykiu esti susijęs su skirtingais priešdėliniais veiksmažodžiais arba kai kurioms iš jų apskritai neturi įvykio veiksmo atitikmenų. Pvz.:

gėlti, gėlia, gėlė

1. gelti (i-) ₂ leisti geluonį, kęsti

Nom (Acc/Dat/įAcc) [A₁ P]

Nom	+Anim	Mane gelia uodai; Arkliui įgėlė bitė; Širšė įgėlė man
Acc	+Anim	į koją; Prieš lietų labai gelia uodai
Dat	+Anim	
įAcc	–Anim	

2. gelti ₁ gebėti, turėti įprotį leisti geluonis

Nom [P]

Nom	+Anim	Bitės, uodai, gyvatės gelia
-----	-------	-----------------------------

3. gelti (su-) ₁ skaudėti

Nom/Acc/AdvLoc [P]

Nom	–Anim	Visi kaulai (visus kaulus) man gelia; Jai sugėlė po
Acc	–Anim	krūtine (viduriuose)
AdvLoc		

Priešdėliai nurodomi prie reikšmių apibrėžimų, jeigu kartu pateiktos dvi ar daugiau reikšmių, susijusių su skirtingais įvykio veiksmo priešdėliniais atitikmenimis, pvz.:

braukti₂ a) (nu-) *braukiant daryti pliką*; b) (iš-) *valyti (kaminą)*; c) (į-, už-) *degti (degtuką)*

Nom Acc [A₁ P]

Nom	<i>Hum</i>	a) <i>Vaikas braukia (nubraukia) vyteles ir duoda seneliui;</i>
Acc	— <i>Anim</i>	b) <i>Jis gerai kaminus braukia (išbraukia); c) Brauk (įbrauk, užbrauk) degtuką, pašviesk</i>

Priešdėliai, kurie tinka visoms reikšmėms arba veiksmazodžiui, kuris pateikiamas tik viena reikšme, nurodomi prie antraštinių veiksmazodžio formų po paskutiniosios, t.y. būtojo kartinio laiko formos, pvz.:

daugėti, ~ja, ~jo (pa-)₁

dąginti, ~a, ~o (pa-)

1. dauginti₂ *daryti, kad būtų daugiau, gausinti*

2. dauginti₃ *atlikti daugybės veiksmą*

6.3. Sangrąžiniai veiksmazodžiai, kurie be reikšmės skirtumo vartojami lygiagrečiai su atitinkamais nesangrąžiniais, žodyne pateikiami su jais kartu, pvz.:

atmiñti, àtmena, àtminė₂; atsimiñti, atsimena, atsiminė₂

bijóti(s), bižo(si), ~jo(si)

1. bijoti(s) (pa(si)-)₂ *jausti, kęsti baimę kieno atžvilgiu*

2. bijoti(s) (pa(si)-)₂ *baimintis, nerimauti dėl ko*

3. bijoti(s) (pa-)₂ *nepakelti, neištverti*

Sangrąžiniai veiksmazodžiai, kurie nuo atitinkamų nesangrąžinių skiriasi tik tiesiogine arba netiesiogine sangrąžos reikšme, t.y. pažymi, kad veiksmas nukreiptas į patį veikėją arba atliekamas jo naudai (plg.: *Motina maudo vaiką — Motina maudosi; Ji nuskyne (man) gėlę — Ji nusiskyne gėlę*), žodyne paprastai nepateikiami. Šis jų skirtumas nuo nesangrąžinių veiksmazodžių yra dėsningas, todėl aprašant valentingumą neaktualus.

6.4. Žodyne numatoma pateikti maždaug 2000 veiksmazodžių. Stengiamasi atrinkti tuos, kurių vartoseną įvairesnė ir sudėtingesnė, kartu atsižvelgiant į jos svyravimus, daromas klaidas ir pan.

Iliustracinių sakinių tariniu eina aprašomojo veiksmazodžio asmenuojamoji forma arba jo bendratis (rečiau būtojo kartinio laiko veikiamasis dalyvis) su fazinio ar modalinio veiksmazodžio asmenuojamąja forma (*dirba, pradėjo dirbti, liovėsi dirbęs, gali dirbti*). Laikomasi tos nuomonės, kad fazinis arba modalinis veiksmazodis tik modifikuoja bendraties žymimo veiksmo reikšmę, todėl bendratis nėra jų valentinis palydovas, o kartu su veiksmazodžio asmenuojamąja forma sudaro sakinio veiksmazodinį centrą.

7. Baigiamosios pastabos

7.1. Rengiamo "Lietuvių kalbos veiksmazodžių junglumo žodyno" tikslas yra pateikti pagrindinę informaciją apie veiksmazodžių vartojimą su kitais žodžiais bei konstrukcijomis. Tuo jis skiriasi tiek nuo "Dabartinės lietuvių kalbos žodyno", tiek nuo akademinio "Lietuvių kalbos žodyno", kuriuose siekiama kaip galima geriau nušviesti veiksmazodžių reikšmę, o jų junglumas

daugiau ar mažiau paaiškėja tik iš pateiktų pavyzdžių. Akademiniam žodyne pažymimas veiksmazodžių tranzityvumas arba intranzityvumas, tačiau to ne visada pakanka norint taisyklingai pavartoti vieną ar kitą veiksmazodį ir sudaryti su juo nepriekaištingus sakinius.

7.2. Veiksmazodžių junglumas minėtame žodyne aprašomas remiantis jų valentingumu. Kiekvieno veiksmazodžio apraše pateikiamos trys jo valentingumo struktūros — sintaksinė, semantinė ir leksinė. Iš jų paaiškėja, kokioms formoms ir kokioms reikšmėms žodžiai yra to veiksmazodžio valentiniai palydovai, su kuriais jis sudaro veiksmazodinio sakinio branduolį, kurie tų palydovų sakinyje yra būtini, o kurie fakultatyvūs, taip pat kokios jų semantinės funkcijos.

7.3. Dauguma pateiktų veiksmazodžių yra daugiareikšmiai. Žodyne nurodomos pagrindinės, bendrinėje kalboje dažniausiai vartojamos veiksmazodžių reikšmės, pažymima jų sąsaja su visais trimis valentingumo lygmenimis (sintaksiniu, semantiniu ir leksiniu valentingumu). Reikšmių skirtumai gali būti susiję su visomis trimis valentingumo atmainomis arba tik su viena ar dviem iš jų.

Pagal minėtus principus parengtas "Lietuvių kalbos veiksmazodžių junglumo žodynas" turėtų atskleisti lietuvių kalbos veiksmazodžių vartojimo įvairovę ir normas.

LITERATŪRA

1. Erben J. Deutsche Grammatik. Frankfurt am Main, 1968.
2. Helbig G. (Hrsg.). Beiträge zur Valenztheorie. Halle (Saale), 1971.
3. Helbig G. Zur semantischen Charakteristik der Argumente des Prädikats. — In: Probleme der Bedeutung und Kombinierbarkeit im Deutschen. Leipzig, 1977, S. 40—92.
4. Helbig G. Zum Status der Valenz und der semantischen Kasus. — Deutsch als Fremdsprache. H. 2, 1979, S. 65—78.
5. Helbig G., Schenkel W. Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben. Leipzig, 1975.
6. Sližienė N. Veiksmazodžių valentingumo klausimu. — Kn.: Lietuvių kalbotyros klausimai, T. 18, 1978, p. 107—123.
7. Sližienė N. Subjektinimo ir objektinimo vaidmuo nustatant lietuvių kalbos veiksmazodžių sintaksinį valentingumą. — Lietuvos TSR mokslo akademijos darbai. A serija, T. 1(70), 1980, p. 93—105.
8. Sližienė N. Lietuvių kalbos veiksmazodžių valentingumas ir sintaksinė klasifikacija. — Kn.: Lietuvių kalbotyros klausimai. T. 25, 1986, p. 45—96.
9. Sližienė N. Lietuvių kalbos veiksmazodžių reikšmė ir valentingumas. — Baltistica. III (2) priedas, 1989, p. 414—420.
10. Sližienė N. Rašomas veiksmazodžių junglumo žodynas. — Kalbos kultūra. Nr. 59, Vilnius, 1990, p. 73—77.
11. Starosta S. The One Per Cent Solution. — In: Abraham W. (ed.). Valence, Semantic Case and Grammatical Relations. Amsterdam, 1978, p. 459—575.
12. Viehweger D. u. a. Probleme der semantischen Analyse, als: Studia Gramatica XV. Berlin, 1977.
13. Слижене Н.К. К вопросу о переменной валентности глаголов литовского языка. Kn.: Baltu valodas senāk un tagad. Rīgā, 1985, c. 167—174.
14. Храковский В.С. Пассивные конструкции. — В кн.: Типология пассивных конструкций. Диатезы и залоги. Ленинград, 1974, с. 5—45.

LITHUANIAN VERB VALENCE AND PRINCIPLES OF ITS DESCRIPTION

Summary

The present article deals with principles and methods of investigating verb valence and its description in a Dictionary of Lithuanian Verb Valence the first volume of which has already been finished and at present is in print, the second one is still in preparation. The aim of this dictionary is to present general information about the use of Lithuanian verbs with other words and constructions. This information is necessary to ensure the grammatically and syntactically correct use of the particular verb in the sentence.

Verbs ability to take words and constructions in this dictionary is described on the ground of their valence. Syntactic, semantic and lexic valence structures are given. They indicate the right grammatical form and the semantic meaning of the words to be taken as certain complements by the particular verb, distinction between obligatory and optional complements is also made and their semantic functions are defined. All the three valence structures are furnished with examples.

The majority of the verbs presented are polysemantic. The dictionary reveals links between the meanings of verbs and differences in syntactic, semantic and lexic valence.

The dictionary is assumed to include about 2000 verbs.